

2. Sözcük ve özellikleri

2.1 Temel sözcük ve dilde kullanılan sözcük sayısı

- *Temel sözcük (basic vocabulary / çekirdek sözcükler / kalıt sözcükler) ne tür öğelerden oluşur?*
organ adları; hayvan adları / tarım hayvanları; tarım araçları; eylemler; sayılar
- *Bu öğelerin dilin artsüremleri görüntüsündeki en önemli özelliği nedir?*
1000 yılda %19 değişir, %81'i yaşar.
KÜHN, her dilde temel sözcük olduğunu ve dilde çok yavaş değişen bir bölümü olduğunu ileri sürmektedir.
- *Temel sözcüğünün dilbilimin uygulanmasındaki önemi*
Anadili ve yabancı dil öğretiminde öğretilecek dilin en gerekli sözcüklerini saptama bakımından önemi vardır. Bunun için de **sıklık** sayımlarına dayanan çalışmalar yapılmaktadır.
- *Dilde herhangi bir sözcüğün temel sözcüğünün bir üyesi olup olmadığına nasıl karar verilebilir?*
birinci derecede önemli kavramları yansıtmalıdır
sözcüğün türetme değeri olmalıdır
genel anlaşılabilirliği ve genel kullanırlığı (anlatımbilim bakımından yansızlığı) olmalıdır
anlam aktarmaları ile kullanım alanı geniş olmalıdır
deyimlerde kullanılıyor olmalıdır

Dilde kullanılan sözcük sayısı

- *Günlük konuşmalarda bir dildeki sözcüklerin hepsi kullanılır mı?*
En çok birkaç bin sözcük kullanılır. Ünlü yazarların sözcük sayısı 5000 dolaylarındadır.
Duruma göre (bulunulan ortama göre) de sözcük sayısı değişebilir.
Sıklık (frequency)
Sözcükbilimde bir sözcüğün diğerlerine göre daha sık ya da seyrek kullanılması demektir.
İlk 1000 sözcük normal metinlerin %80'i anlaşılabilir.
- *En sık kullanılan sözcükler hangi sözcüklerdir?*
KÜHN'ün çalışmasında yapı sözcüklerinin en üstte yer aldığı görülür:
die, der, und, zu vb.
Türkçe üzerine yapılan bir çalışmada (PIERCE) durum Almandakinden farklıdır:
demek, bir, bu, o, ben vb.
- *Sıklık çalışmalarında yazılı ve sözlü dil arasında farklılıklar var mıdır?*

2.2 Diller arası ilişkiler ve sözcükler

- *Diller arasındaki etkileşimler nasıl meydana gelir?*
Toplumsal, siyasal, tecimsel (ticari), dillerin birarada yaşar duruma gelmesi (**ikidililik** kavramı; dil karışması [aktarım] (interferenz))
Dillerin birbiriyle etkileşimde üç ayrı durum
yankatman etkisi komşuluk, birarada yaşamak gibi nedenlerle diller arasındaki etkileşimlerdir
altkatman etkisi bir ülkede konuşulan dilin orayı fethedenlerin dilini etkilemesi
üstkatman etkisi bir ülkeyi egemenliği altına alanların o ülkede konuşulan dili etkilemesi

2.2.1 Yabancı sözcükler

- *Yabancı bir dilden gelen sözcükte dilbilimsel ne tür etkileşimler olur?*

sesbilimsel etkiler
biçim ve anlam değişiklikleri

Toplumlar arasındaki kültür ve siyaset ilişkileri en çok toplumların sözvarlıkları üzerinde etkili olmaktadır.

Bir toplumun başka toplumlarla bağlarını koparması olanaklı olmadığına göre her dilde yabancı sözcükler bulunabilir.

Yabancı bir dilden bir sözcük bir dile girdiğinde çeşitli dilbilimsel sorunlar belirir.

Örneğin (ses dizgesinde)

Arapça [ع] : *ilim, mümin, ömür, tayin*
Arapça [ظ] : *zalim, ziya*
Türkçe [p] : *başa* (Ar.)
Fransızca [j] : *candarma, caket, cilet, jimnastik*
Farsça [haste] : *hasta*
Almanca : *dozent >doçent*

- *Orjinalleri gibi mi sesletmeliyiz?*

yerlileştirme   *temr-i hindî*   *demir hindi*
                                 hortensia   *ortanca*
                                 atlı karoça   *atlı karaca - atlı karınca (İt carozza=lüks araba)*
                                 Alm. *Joachimstaler*   *dollar*
                                 Hagios Basari   *Aybastı*

- *Yerleşmiş ve yerleşmemiş yabancı sözcükler ne demektir?*

Dilin ses yasa ve eğilimlerine uyan sözcüklere yerleşmiş yabancı sözcükler denir
Yerleşmemiş yabancı sözcükler: *gazino, stereo, lokomotif, kominikasyon*

- *Dillerdeki sözcüklerin serüvenleri*

Yabancı dilde kullanıldıktan sonra geri dönen sözcükler:

tenis   Fr.tenez (=tutunuz) > İng. Tennis > Fr tennis
bütçe   Fr. bogette (=küçük çanta) > İng. budged > Fr. budged
flört   Fr. flirt > İng. flirt > Fr. flirt
bergamot   Bey armudu > İt. Bergamo > Fr. Bergamoda > Tür. bergamot (kent adına banzetme)
lâle   tülbent (dilbend) =dil bağı > Fr. tulipe > İng. tulip

Birçok dilden aynı sözcüğü almak

Yun. mousikē   müzik (Fr) / musiki (Ar) / mızıkā (İt)
İt mobilia   mobilya (İt) / moble (Fr) (=mouble)
terase   teras (Fr) / taraça (İt) (=terrazza)

- *Dolaşıcı sözcük ne demektir?*

Bir dilden çıktığı halde pek çok dile yayılan sözcükler: şeker (Hint), çay (Çince), kahve, biber, hamak (İsp)

- Anlam değişimi

mektep   ‘büro, yazıhane’
milli   ‘şeriata ilişkin’
artist   ‘sanatçı’

2.2.2 Çeviri ögeleri

- Çeviri ögelerin türleri nelerdir?

tam çevirme sözcükler	yabancı dildeki sözlerin aslına uygun olarak dildeki karşılıklarıyla çevrilmesi <i>yuvarlak masa toplantısı</i> (round table meeting)
yarı çeviri sözcükler	sözcüklerden birinin çevrilemesi diğerinin olduğu gibi aktarılması <i>gam yemek; galip gelmek, kur yapmak</i> vb.
bağımsız çeviri sözcükler	sözcüklerin aşağı yukarı karşılayan sözcüklerle çevrilmesi Fr. chef d'oeuvre (baş-yapıt) Tür şah eser
anlam etkilenmesi	yabancı sözcüğe göre yerli sözcükteki anlam etkilenmesi <i>yıldız</i> sözcüğü yabancı <i>star</i> sözcüğündeki etkiyle şarkıcı vb. için kullanılır olmuştur.

2.3 Diğer sözvarlığı ögeleri

2.3.1 Deyimler ve atasözleri

- *Deyim nedir?*
Belli bir duyguyu ya da durumu dile getirmek için birden çok sözcüğün yan anlamıyla kullanılmasıdır. -bazen tek bir sözcük de olabilir:
çok sözcüklü deyimler
etekleri zil çalmak, başa çıkmak, kendine gelmek, ağzından baklayı çıkarmak, dudak bükmek
tek sözcüklü deyimler
akşamcı, gözde, sudan, patadak, leşçi (katil)
- *Deyimlerin toplumsal bakımdan özelliği nedir?*
Deyimler toplumla ilgili önemli ipuçları sunarlar
bardaktan boşalırcasına (yağmur yağıyor)
it is raining cats and dogs
- *Türkçe deyimlerin özellikleri nelerdir?*
Türkçe deyimlerin kendine özgü nitelikleri vardır.
Doğadan yararlanan, somutlaştıran pek çok örnek vardır:
etekleri zil çalmak
dere tepe dememek
aba altından değnek göstermek (aba=bir giyecek)
saçını süpürge etmek
- *Deyimler evrensel midir?*
Diller arasında deyimler bakımından farklılığın yanı sıra benzerlikler de vardır.
Nedenleri:
A. Dünyadaki kimi durumlar, koşullar ve kavramlar arasında benzerlikler, aynılıklar olabilir
iki yüzlü   à deux faces (a dö fas) / two-faced
burnunu sokmak   mettre le nez dans (metr lö ne dañ) / zu sich kommen / come to oneself
diken üzerinde oturmak   ein Pfahl im Fleisch (etinde kazık)
- B. Çeviriden kaynaklanan benzerlikler
sakalı değirmende ağartmak (Far.)
Ali'nin külahını Veli'ye Veli'nin külahını Ali'ye giydirmek (Far.)
Alm. die Katze im Sack kaufen (=kediye torbada satın almak) 'incelemeden satın almak'
Fr. acheter chat en poche (aşte şa añ poş)

- *Atasözü nedir?*

Çoğunlukla bir tümce biçiminde bir yargı anlatan, ölçü ve uyakla söyleyiş açısından daha etkili olmaya yönelen sözlerdir.

Ulusun kendi dünya görüşünü, yaşantısı hakkında bilgi verir:

At sahibine göre kişner
At ölür meydan kalır, yiğit ölür şan kalır

- Atasözleri evrensel midir?

Gözden uzak olan gönülden uzak olur (Divan'da)
Loin des yeux, loin du coeur (lu(v)an dezyö, lu(v)an dü kör)
Aus den Augen aus dem Sinn

Demir tavında dövülür
Il faut battre le fer pendant qu'il est chaud (=demiri sıcakken dövmek gerekir)
(il fo batr lö fer pandañ kil e şo)

Su testisi su yolunda kırılır
Der Krug geht so lang zum Brunnen bis er bricht

Dolaşıcı sözcüklerde olduğu gibi dolaşan atasözleri vardır

Vakit nakittir / Time is money /Zeit ist Geld
Çivi çiviye söker /Son gülen iyi güler

2.3.2 Kalıplaşmış sözler

Belirli bir olaya ya da belirli bir kişiye dayanan ve genelliğin sözlerdir

DIOGENES'in (diyohen) "*Gölge etme başka ihsan istemez.*"
"Eine andere Gunst begehre ich nicht"
Sen de mi Brutus? Sezar (CAESAR)
Olmak ya da olmamak
Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi
Atı alan Üsküdarı geçti

2.3.3 Terimler

- *Terim nedir?*

Özel alanların kavramlarına verilen adlardır
radyum, baryum, iğretileme, AÖ-taşıma, kağıt, telefon, radyo, televizyon

- *Nasıl terim üretilir?*

dilin kendi öğelerinden karşılama (*marangoz. diş*)
birleştirme (*bilgisayar*)
canlandırma (lehçe vb.) (*nicelik, nitelik, tanık vb.*)
çevirme (*bilim kurgu*)
türetme (*aktarım*)

okuma

Aksan, D. 1982. *Her Yönüyle Dil: Anaçizgileriyle Dilbilim* (III. Cilt) "Sözcükbilim" bölümü. TDK Yayınları:Ankara.

3. Sözlükbilim ve dilbilim

Dilbilimciler ve sözlükbilimciler sözlükbilimi tanımlamaya ve sözlükbilimin dilbilimle olan ilişkisini belirlemeye çalışmışlardır. Örneğin, Malkiel (1971) sözlükbilimi şöyle tanımlamaktadır:

“En sınırlı anlamıyla sözlükbilim, uygulamalı dilbilimin bir alt dalıdır. Bu alan sözlüksel verileri toplama teknikleri ve bunların nasıl sunulacağı konularıyla ilgilenmektedir.”

Geeraerts (1987), bu görüşün tersine, her ne kadar herkes sözlükbilimi uygulamalı dilbilimin bir dalı olarak nitelendiriyorsa da hangi dilbilimsel kuramın sözcükbilime uygulama sunduğu sorusuna doyurucu bir yanıt verilmesinin hemen hemen olanaksız olduğunu ileri sürmektedir.

Sözlükbilimin dilbilim içindeki rolünü ilgilendiren tartışmayı daha iyi anlayabilmek için yapısalcılarının ve üretici dönüşümsel dilbilimcilerin sözlüklere bakışını anlamak gereklidir. *Language* adlı yapıtında Bloomfield (1933), sözlükçenin dilbilgisinin bir bölümü ve temel düzensizliklerin bir listesi olduğunu ileri sürmüştür. Chomsky (1965) de sözcükbirimlere ilişkin özelliklerin sözlükçede belirlendiğini ileri sürmüştür.

Daha önce de belirttiğimiz gibi **sözlükçe** terimi sözlükbilimcilerin **sözlük** teriminden farklılıklar göstermektedir. Dilbilimsel bir bakış açısından sözlükçe kuramsal bir içerik taşımaktadır. Buna karşın sözlük, bir dili anadili ya da yabancı dil olarak konuşanların başvurduğu, dil hakkında kılgısal bilgiler anlamında kullanılmaktadır.

Diğer yandan, sözlükbilimle ilgili kimi sorunların üstesinden gelebilmek için kimi bilimadamları sözlükbilimi dilbilime yakınlaştırmaya çalışmaktadırlar. Örneğin, Jackson (1975:87) sözlüklerle ilgili olarak şunları ileri sürmektedir:

“Sözlüklerdeki eksiklik, yeterli ve açık bir dilbilim kuramının eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Bir sözlüğün hazırlanmasında tanımlarda kullanılan terimlerin ve ulamların açıklamasını yapan açıklayıcı dilbilim kuramına dayalı olan kapsamlı ve açık betimlemesine gerek duyulmaktadır.”

Şu sıralar, sözlükbilim tek bir dilbilim kuramı tarafından ele alınmamaktadır. Hem dilbilim hem de sözlükbilim dili betimlemektedir ve dilbilimin, sözlükbilimcilerin karşı karşıya kaldığı yöntembilimsel boşlukları doldurabileceği ileri sürülmektedir.

Dilbilim ve sözlükbilim belirli alanlarda kesişmelerine karşın her iki alan da yaklaşımlarını ve hedeflerini ayrı tutmaktadır. Hartmann (1979a:1-2) sözlükbilimi şöyle tanımlamaktadır:

“Sözlükbilim aslında her zaman dilbilimsel betimlemeyle kuralcılık arasında, kullanım açıklamalarıyla olası ölçütlerin düzenlenmesi arasında, konuşan ve dinleyenler üzerine gözlemlerle iletişimsel çatışma durumlarındaki düzelticilik arasında bir yerlerde bulunan toparlayıcı bir tür olmuştur.”

Dilbilim dili betimlemek ve açıklamak gibi bir erekten hareket ederken sözlükbilim iletişimde konuşana yardımcı olma kaygısını gütmektedir. McCawley (1973:165), eğer sözlükbilimci ve eğitimci bir şeyler başarmak istiyorsa dilbilimsel kuramla sözlükbilimin ilişkisinin oldukça dolaylı olması gerektiğini ileri sürmüştür.

Bu dilbilimin sözlükbilime hiçbir şey sunmadığı anlamına da gelmemektedir. Dile ilişkin çeşitli betimleme ve açıklamalar sözlük girdilerine eklenebilir niteliktedir. Ancak, dilbilim sözlüksel gereç düzenleme ve seçme konusunda sözlükbilimcilere bir rehberlik yapma amacı gütmemektedir.

Sözlükbilim ‘la science des dictionnaires’ (=sözlükler bilimi) olarak betimlenmektedir (Morouzeau 1951:136) (bkz. Chapman 1973:308; Sterkenburg 1976:21), ancak Johnson (1747) ve Gove (1967a) gibi sözlükçüler sözlükbilimi bir sanat olarak görmüşlerdir. George Lakoff (1973:144) da bu son nitelendirmelere katılmakta, sözlükbilimin bir sanat olduğunu ve bu alanın pratik öneminin bilimsel önemine önüne geçtiğini belirtmektedir. Gerçekte, sözlükbilim bir bölümüyle sanat bir

bölümü ile de bilim olmalıdır. Sözlükbilimciler geleneksel ve bilimsel uygulamaları izlemelerine karşın sözlük girdileri içindeki gereçlerin düzenlenmesi ve dilin betimlenmesinde önemli ölçüde özgür bırakılmışlardır.

Sözlükbilim aslında disiplinlerarası bir alandır Sözlükbilim, eğitimbilimin, yazının, ruhbilimin, felsefenin ve tabi ki dilbilimin etkisi altındadır.

Söz konusu gereç farklılık gösteren, denetlenemeyen, belirsiz bir gereçtir (Whitcut 1985:76). Sözlükbilim yapay bir sanattır. Moulin (1981:180-1) sözlükbilimcinin görevini şöyle açıklamaktadır:

“İşin doğası gereği, sözlükbilimci bir sözcüğü bağlamından çıkarmaya ve böylece diğer sözcüklerle bağlantılı olan zengin çok tabakalı dokuyu kesmeye ve sonra da onu canlı tutmaya zorlanmaktadır. Çözümleme uğruna sözlükbilimci sadece bu ölü şeyi doğal ortamı –yani söylemi- dışında incelemek zorunda kalmamakta, aynı zamanda bu çeşitli katmanları (sesbilimsel, dilbilgisel, anlamsal) ayrı ayrı denetlemek zorunda da kalmaktadır. Sözlükbilimci daha sonra da sözcüğü tanımlamak, açıklamak, etiketlemek, örneklemek zorundadır.”

Bu yüzden, sözlükbilimcilerin yapmaları gereken pek çok karmaşın görev bulunmaktadır. Sözlükbilimciler *yaratıcı olmak*, *mantıksal olmak*, *randımanlı olmak* ve *hatasız olmak* zorundadırlar. Hepsinin ötesinde, sözlükbilimcilerin *hedef kitlenin gereksinimlerini iyi bilmeleri* gerekir.

okuma

Battenburg, J.D. 1991. *English Monolingual Learners' Dictionaries: A User-Oriented Study*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.